

Andalusins, mudèjars, moriscs

Ferran NAYA i ALEMANY

Resum: Treball de síntesi sobre el que sabem de l'origen ètnic de la població andalusina, sobre la seua organització socioeconòmica i territorial en vespres de la conquesta cristiana, sobre les circumstàncies d'aquesta i sobre la formació, societat i permanència de la comunitat musulmana mudèjar al regne de València fins la seua conversió forçosa.

Paraules clau: al-Andalus, medina, aljama, alqueria, conquesta, mudèjar, moreria.

Resumen: Trabajo de síntesis sobre lo que sabemos del origen étnico de la población andalusí, sobre su organización socioeconómica y territorial en vísperas de la conquista cristiana, sobre las circunstancias de ésta y sobre la formación, sociedad y permanencia de la comunidad musulmana mudéjar al reino de Valencia hasta su conversión forzosa.

Palabras clave: al-Andalus, medina, aljama, alquería, conquista, mudéjar, morería.

1. Introducció

El tema que abordem és ambiciós, ja que tracta quasi un mil·lenni d'història en tan sols tres quarts d'hora, enduts per la passió que sentim per un tema i un període realment desconegut per la població valenciana actual. En la nostra terra van viure unes persones de religió musulmana, que van ser expulsats el 1609. Qui eren?

Hem abordat la qüestió des de dos punts de vista. Primer, les aportacions ètniques que formaren aquest col·lectiu. Bàsicament, hi ha hagut una continuïtat poblacional almenys des del Baix Imperi Romà fins a l'expulsió dels moriscs, mentre que l'arribada dels conquistadors i colonitzadors del Regne de València, avantpassats dels valencians actuals, suposa una ruptura poblacional. Els valencians no tenim avantpassats "moros", com es sol creure, almenys no més que d'itàlics, occitans, castellans, gallecs o d'altres procedències.

Segon, hem resumit el que se sap de l'organització social i condicions de vida d'aquesta comunitat humana al llarg del temps, en particular en la regió del Xarq al-Andalus (l'orient ibèric). Els historiadors empenen tres denominacions per a tres fases temporals: els andalusins, amb l'arabització i islamització dels autòctons i dels (pocs) nouvinguts; els mudèjars, població musulmana, segregada i marginada, que va romandre al regne de València després de la conquesta, rebels de tant en tant; i els moriscos, que representen la continuació dels anteriors però després de batejar-los per força en un intent d'assimilació des del poder, i que patiren una intolerància creixent que sols va acabar amb la seua expulsió el 1609.

En aquest treball abordem les dues primeres fases.

2. Els andalusins

La població hispanovisigoda, base de l'andalusina posterior, és el producte de la unió entre els visigots germànics –un poble o nació (*natio gothorum*) d'unes 100.000 persones, arribades després de segles de nomadisme des de l'estepa ucraïnesa– i els hispanoromans –uns 4 o 5 milions; en general, una barreja de poblacions que definiríem com "mediterrànies"–. Els hispanovisigots són uns 4 o 5 milions de persones, de llengua llatina, i encara que cristians oficialment, sols ho són realment a les ciutats, escasses i decadents però amb una organització eclesiàstica, mentre que la majoria al món rural viu llunyà el cristianisme i practica uns reviscolats cultes ancestrals. En aquesta població es dissoldran els contingents poblacionals islàmics.

La conquesta islàmica serà ràpida davant l'absència d'un estat eficient i a causa de l'atomització del poder en mans d'unes elits ruralitzades. Entre el 711 i el 721 (o abans encara) controlaren, encara que a alguns llocs de forma efímera, tota la península Ibèrica –que anomenaren en àrab *al-Andalus*, com els romans *Hispania* o els bizantins *Spania*– i fins i tot la desbordaren expandint l'Islam per la Gàl·lia narbonesa.

Qui eren aquestes tropes de l'Islam? La primera onada, es diu d'uns 20,000 berbers i no arriba al centenar d'àrabs, la comandava el governador de Tànger, Tariq ibn Ziyâd, un berber recentment islamitzat. La segona onada, el 712, la comandava Mûsà ibn Nusayr, amîr o governador d'Ifriqiya, l'actual Magrib on encara continuava la conquesta islàmica. Les seues tropes eren bàsicament d'àrabs sirians aquarterats a al-Qayrawân.

A diferència de la migració visigòtica es tractà d'una conquesta militar, d'una invasió d'homes. La immensa majoria eren berbers (amazig) poblacions nordafricanes de "raça" blanca mediterrània. Eren els descendents dels nòmides i dels moros (*mauri*), tribus poc o gens romanitzades (perquè cal recordar que la romanització fou intensa a les ciutats nordafricanes, però també la seua decadència i "reberberització"), que havien estat recentment conquistades i islamitzades, però encara gens arabitzades. Amb ells vingué una minoria d'àrabs o sarraïns (*sarraceni*), sobretot sirians, òbviament de "raça" blanca mediterrània, que eren la base de les guarnicions del califat omeia de Damasc. Al llarg de la història d'al-Andalus les aportacions poblacionals àrabs foren d'aquest origen, ja que amb l'emirat dependent i amb l'ascens a l'emirat de l'omeia Abd al-Rahman I aplegaren a la península contingents de *junds* o tropes de guarnició sirianes. Les aportacions de contingents berbers, més o menys arabitzats, tampoc cessaren i foren nombroses ja que l'arribada de mercenaris nordafricans fou constant, així com de les tropes almoràvits i almohades. Dels noms llatins d'aquests dos pobles, l'amazig (*mauri*) i àrabs sirians (*sarraceni*), provenen les denominacions culta i tradicional que els cristians neollatins peninsulars donaren a tots musulmans, tant peninsulars com forans (fins i tot els musulmans de trets físics malais de les Filipines foren "moros" a ulls dels castellans que els trobaren). Per molts que foren els musulmans extrapeninsulars vinguts en un moment donat mai no foren ni el 5 o 6% de la població existent a la península. I no tots es quedarien ni es perpetuarien deixant-hi fills.

I tanmateix, en 3 o 4 segles, al-Andalus s'arabitzà i s'islamitzà quasi per complet, gràcies a l'atractiu de l'Islam com a religió, i també com a model civilitzador, d'organització social, polític i cultural, per a un territori ruralitzat, desorganitzat i bàsicament pagà. L'Islam és tolerant i proselitista (la conquesta tingué una coartada religiosa en tant que afegia territoris al Dar al-Islam), vol i afavoreix la conversió religiosa. Tanmateix l'Estat islàmic no pretén la conversió, ja que si ho fa perd el tribut que pagaven les "gents del llibre", jueus i cristians, a canvi de la *dimma* o protecció estatal. La majoria dels hispanovisigots s'hi acolliren quan durant la conquesta sol·licitaren el *amân*, la pau o treva amb l'Islam. En principi, als pagans sols es quedava la conversió a l'Islam o l'esclavitud i l'extermini. Òbviament triaren la primera opció.

Durant els primers segles d'hegemonia islàmica a la península, al territori andalusí (el dominat per estats musulmans) es podien diferenciar els següents grups ètnicoreligiosos:

2.1. Musulmans

Àrabs, descendents de les tropes sirianes i dels funcionaris, administradors, comerciants, etc. immigrants de l'Orient mediterrani, sobretot a les ciutats reviscolades per l'organització estatal islàmica i a les planures més fèrtils d'al-Andalus. No dubtaren en casar-se amb indígenes hispanovisigodes ja que l'Islam preveu que els fills són de la família de l'home. Constituïren una prestigiosa elit social, política, econòmica i sovint militar. La seua cultura i la seua llengua, les de l'Islam, són el referent per als altres.

Berbers, descendents de les tropes amazig de la conquesta i dels califes omeies, sovint aquarterades i assentades a zones muntanyoses. Encara que l'entrada de tropes nordafricanes fou constant a la història d'al-Andalus i que el seu grau d'arabització devia ser molt variable, la seua integració en el món arabòfon andalusí degué ser ràpid, per la voluntat d'esdevenir així "més àrabs i més musulmans", així com la barreja amb la població autòctona per via matrimonial.

Muladites, es tracta de la gran massa de la població andalusina. Són els descendents de les elits hispanovisigodes converses a l'islam, com els Banu Qasi de la zona de Tudela-Saragossa (descendents d'un Casius hispanovisigot), com els descendents de Teodomir-Tudmir, governant got de la conca del Segura, o com els Ibn Bona de València. Tanmateix, com és evident, la majoria dels muladites serien descendents dels anònims camperols hispanovisigots i de les classes baixes urbanes. Tots ells pretenen en major o menor mesura emparentar amb els àrabs, per matrimoni o pel vincle del patronatge, pel qual entraven a la família o llinatge d'un musulmà, pel seu prestigi i poder com a elit social, de manera que s'aplega a ocultar l'origen no-àrab en unes poques de generacions, en un procés voluntari d'assimilació als àrabs i a la cultura islàmica.

2.2. Dimmis

Aquests "no musulmans protegits" es diferencien dels musulmans per pagar un impost especial per cap, el *djizya*.

Mossàrabs, descendents dels hispanovisigots que mantenen el cristianisme, majoritàriament pobladors de les ciutats, on vivien a barris separats formant comunitats autònomes o aljames amb la seua pròpia llei (la visigòtica), els seus propis costums (p. ex. consum de porc i de vi, diumenges festius...) i les seues pròpies autoritats, normalment els bisbes i rectors. Si bé en principi parlaven el seu llatí, amb el temps l'arabització triomfà en un fenomen típic de diglòssia, quedant relegat el dialecte mossàrab als usos interiors de la comunitat i el llatí escrit i parlat per a l'ús eclesiàstic, fins i tot alguns s'arabitzarien totalment fins a oblidar el seu llatí. Amb el temps el seu nombre anà minvant fins a desaparèixer pràcticament cap al segle XII, per les contínues conversions a l'islam i per la fugida als regnes cristians davant de la progressiva marginació i fins i tot persecució, sobretot pels almoràvits i almohades, nouconvertos intolerants. Les darreres comunitats mossàrabs importants desaparegueren més o menys coincidint amb les ràtzies per al-Andalus d'Alfons I d'Aragó, el Bataller, el qual s'endugué milers de mossàrabs per a repoblar la vall de l'Ebre recent conquerida i buidada de musulmans.

Jueus, descendents de les comunitats jueves instal·lades a Sefarad durant la diàspora del s. I dC i dels jueus d'altres punts de la Mediterrània atrets per la prosperitat i la tolerància del Califat. També es tractava d'aljames o comunitats urbanes amb la seua pròpia llei, costums i autoritats, amb un consell de notables i un representant de cara a les autoritats islàmiques, que cobraven el tribut especial que pagaven (com els mossàrabs) en tant que protegits per l'autoritat musulmana. Els jueus entraren en un procés d'arabització ràpid, ja que allà on s'instal·laven adoptaven la llengua del poder. Malgrat tot també patiren la intolerància dels almoràvits i almohades.

Saqaliba o esclaus, normalment urbans, dedicats al servei domèstic (sovint en l'àmbit dels harems; bé com a concubines, les dones o com a criats i guardians, els eunucs) o bé en contingents de soldats-esclaus propietat de l'estat. Les procedències eren variades: de la pirateria de les ribes mediterrànies (el Mujahid, emir taifa de Daniya, era d'origen sard); del comerç amb els francs que, via Barcelona, hi venien els esclaus pagans germànics i eslaus; o de l'encara minoritari tràfic transaharià d'esclaus negres, possibilitat per la islamització dels nòmades berbers. No sempre formarien famílies i, en acceptar l'islam i ser alliberats, acabarien confosos amb la gran massa arabitzada.

La vespra de la conquesta jaumina, com hem dit ja, les poblacions mossàrabs havien pràcticament desaparegut d'al-Andalus (si de cas quedaven famílies relictas arabitzades), els jueus mantenien la seua voluntat de ser un poble diferenciat, i els àrabs, els berbers i els muladites s'havien confós en un sol grup social, un sol poble o nació, els andalusins o musulmans ibèrics, units per l'idioma àrab en la seua varietat regional (l'algaravia, prenyat de mossarabismes i mots berbers) que formava part de l'Umma o comunitat de creients islàmica.

La visió que hem fet de l'origen dels andalusins és general a tot al-Andalus, però ací tractem d'un grup d'andalusins molt més específic, els musulmans del regne de València, creat *ex novo* per Jaume I el 9 d'octubre del 1238 i desaparegut el 1708. Caldrà conèixer les estructures andalusines del s. XIII i com foren destruïdes amb la conquesta jaumina, per tal d'entendre el perquè d'un fet singular a la península: la continuïtat de bona part de la població musulmana al regne cristià de València.

3. El territori i el poblament andalusí. L'exemple d'al Xarq al-Andalus

3.1. Les cores o províncies

En vespres de la conquesta catalanoaragonesa trobem al Xarq al-Andalus, o zona oriental d'al-Andalus, dos grans cores o províncies andalusines:

La Cora de Balansiya, el territori conquerit per Jaume I. A banda de la capital, Balansiya (València), hi trobem sols dues grans ciutats o medines: Shâtiba (Xàtiva) i Dâniya (Dénia), caps de grans *'amâl* o districtes. Mentre que València capitalitzaria tot el nord del Xúquer, Xàtiva ho faria a les comarques actuals de la Ribera, la Costera, la Vall d'Aiora i la Vall d'Albaida. Dénia controlaria l'àrea coneguda com *Jibâl Balansiya* o "muntanyes de València", més o menys l'Alcoià-Comtat i la Marina actuals. Aquesta denominació passa als documents posteriors com *muntanea Valencie*. Al s. XIII, hi havia diverses medines secundàries, de creixement més o menys recent: Morella, Peníscola, Borriana, Onda, Lliria, Morvedre, Alzira, Cullera, Ontinyent...

La Cora de Tudmir, zona més plana amb grans regadius com els dels rius Vinalopó i Segura (Oriola i Múrcia), i el ports estratègics d'Alacant i Cartagena, que es va convertir en el regne castellà (i mudèjar) de Múrcia. En temps de Jaume II, a inicis del s. XIV, l'extrem oriental d'aquesta regió (el Vinalopó, Alacant, Elx i Oriola) fou annexat al regne de València.

3.2. Les medines

A les Jibal Balasansiya, on hi ha Tàrbena, l'única gran medina és Daniya, adés cap d'una taifa, on residia un governador representant de l'estat o *sultân*; primer del califa almohade, després d'Abu Zayd de València i després d'Ibn Hud de Múrcia. Dues medines secundàries completen l'organització territorial de l'àrea: Qusantaniya (Cocentaina) a l'interior i cap al nord la més menuda de Bairén (ara el Castell de St. Joan de Gandia). En ambdues els representants del *sultân* eren un caïd o governador militar que controlava les escasses tropes professionals aquarterades i un cadí o jutge, el qual exercia de governador civil. La vall de Tàrbena dependria directament de Daniya. Les ciutats tenien el monopoli del govern, de l'alta cultura (madrasses), i també de l'economia ja que controlaven les hortes més grans, el comerç i l'artesania.

3.3. Les alqueries i els rafals

En la base del sistema urbà andalusí hi ha l'ocupació i l'explotació agrícola del territori. Aquesta es basava sobretot en l'alqueria que era alhora la unitat de poblament, i la unitat d'explotació i gestió dels recursos econòmics principals: les terres i els ramats. Es tractava de nuclis d'entre 5 i 50 famílies, el més sovint emparentades entre elles per un avantpassat comú, d'ací l'abundància de topònims en Beni- "els fills de...", i amb predomini de les propietats familiars, del llinatge i comunals. A més en alguns casos en els districtes agraris de les ciutats (*ahwâz*) hi havia granges, dites rafals o ràfols (*rahal*), propietat privada d'algun magnat urbà o d'algun càrrec administratiu: el Ràfol d'Almúnia a prop de Daniya, o el Rafalsultan, Rafalcaid i Rafalcadí a prop de Bairén.

3.4. Les aljames i els seus castells

Aquestes alqueries i rafals, s'organitzaven per al seu govern interior, segurament per al culte religiós (mesquites i morabits), per a la recaptació dels tributs a l'Estat o sultân i per a la seua defensa, en aljames, que vindrien a ser com els nostres municipis i que agruparien entre un parell i una vintena d'alqueries. El "terme municipal" de l'aljama sovint coincidia amb unitats geogràfiques, i més a la muntanya, per això l'abundància del topònim "Vall de..." com a nom de les aljames (i d'alguns municipis actuals), així p. ex. la Vall de Tàrbena, la de Guadalest, la d'Ebo, la de Pego, la de Pop, la de Gallinera, la de Garx, la de Travadell, la de Seta, la de Perputxent, etc. Fins i tot parlem de la Vall de la Rectoria a la Marina Alta quan no és una vall sinó la riba esquerra del riu Girona. Potser el mot "vall" tradueix literalment alguna paraula àrab amb el sentit de "districte o terme", com ens indicaria el topònim sicilià "vallo" o "val" o regió administrativa, des de la mateixa conquesta normanda de la Sicília islàmica.

Majoritàriament les valls tenen ací un topònim preàrab, lògic per ser toponímia major, el qual es repeteix ben sovint en el nom del castell que defensa l'aljama. Així per a la seua defensa les alqueries disposaven sovint d'una torre o *burj* (vg. els topònims Barxeta, Barx o Burjassot), que servia a més de guaita i d'alimara o torre de senyals (de foc a la nit o sonores de tocs d'anafil de dia), com les torres d'Almussafes, d'Almudaina, de les Maçanes o la de la Casota a la Vall de Laguar. Tindrien un aljub propi i un tancat annex amb funció de sitjar o albacar (el corral comunal de l'alqueria). Aquestes torres s'integrarien en un sistema defensiu de l'aljama centrat en fortificacions més grans que prenen el nom de la Vall i la seua aljama, els castells, en l'àrab andalusí, *al-qalâ* (vg. el Castell d'Alcalà)

Fig. 1. El hisn de l'aljama de Pego. Anomenat ara Castell d'Ambra

o *hisn* (com el *hisn* Tarbana de les fonts andalusines). El castell sovint és la seu de la representació del *sultân*, de l'Estat, a la zona, l'alcaid (*qaid*), qui cobra els tributs i controla l'aljama per a aquell qui li paga un sou. És també qui comanda les tropes professionals, provistes d'armes ofensives: dos o tres genets, potser el doble d'infants... o menys, depenent de la soldada disponible; així, Buryâna sols tenia set genets, Murbîtar cinc, a l'estratègic d'Almenara: 2 genets i 20 infants. Sovint en els moments de desgovern és la mateixa aljama qui controla el castell i és ella qui el defensa en cas d'atac exterior, ja que malgrat no ser professionals els camperols andalusins no estan en absolut indefensos, i conformen una milícia defensiva molt efectiva, armats sobretot amb les "ballestes de dos peus" que tan perillosos els fa als ulls dels cavallers cristians i que quasi li costen la vida a Jaume I en el setge de València.

4. La vida a les aljames andalusines

4.1. La família

La societat andalusina era una societat tribal i de llinatges, basada en agrupacions de famílies extenses emparentades per un avantpassat comú. La família es fonamentava en un nucli matrimonial format per un cap de família, el patriarca, que pot ser polígam (encara que tot depenia del poder econòmic del llinatge), i que manté la seua autoritat indiscutible sobre els fills i filles fadrins i sobre els fills casats i les seues famílies. Els matrimonis, sempre pactats, solien ser de caràcter endogàmic per tal de mantenir la unitat del patrimoni familiar (les terres no es dividrien ni pel matrimoni ni tan sols per herència) i la cohesió del llinatge (que al camp, sovint coincidiria amb la l'alqueria i l'aljama). El casament d'un fill augmentaria la grandària i la força de treball de la unitat socioeconòmica que és la família; mentre que sovint el casament d'una filla, vist com una pèrdua, es veuria compensat pel que significaria de pacte que augmentaria la solidaritat entre les famílies de l'aljama i més enllà.

4.2. La casa

El reflex físic de la família andalusina és la casa. A les medines del Xarq al-Andalus sabem que hi havia palaus principescs, mansions de rics mercaders i cases, moltes cases, més senzilles de les classes populars. A Daniya s'han excavat cases riques amb aigua corrent i fonts, paviments ceràmics, riques pintures parietals, restes d'algepseries i altres decoracions. S'organitzaven en barris i en carrers amb albellonat. Però la conquesta cristiana no en deixà res. Totes les cases andalusines s'organitzen al voltant d'un pati central al qual donen les habitacions, del qual reben claror i que atempera els rigors del clima. A més, l'espai de la casa s'ha de preservar de les persones alienes a la família. En les cases populars i sobretot a les del camp la casa reflecteix la família que hem descrit, així a les cases urbanes de vegades s'observen diverses alcoves corresponents a la del patriarca i al fill o fills casats. A les restes conservades al camp s'observa com quan es construeix una casa nova es planifica amb un gran pati que funciona alhora com a corral, i dins del qual i conforme van casant-se els fills, es construeix una nova navada que dona al pati per al matrimoni. L'absència de carrers i places regulars al camp es conseqüència també d'aquest creixement orgànic de les alqueries on la propietat familiar i comunal és dominant.

4.3. L'economia urbana

L'àrea de les Muntanyes de València, devia tenir un actiu artesanat urbà, sobretot a la capital Daniya, on es coneixen barris industrials amb forns de vidre, terrisseries, tallers d'orfebreria, fabricació de cordes, tèxtil, etc. El comerç hi era importantíssim ja que el seu port natural, el més important entre Peníscola i Cartagena, mantenia contactes amb tota la Mediterrània. Es coneixen importacions egípcies i del Llevant àrab, de les Balears i del nord d'Àfrica, i sabem pels texts dels seus vincles comercials amb Barcelona. Bona prova de la importància comercial de Daniya és el *funduq* excavat no fa molts anys. Però el paper econòmic fonamental de la capital és com a lloc centralitzador, consumidor i exportador de la producció agrícola del seu terme (el model urbà andalusí sempre apareix en relació a les hortes i Daniya no hi seria una excepció) i de tota la seua regió no sols per ser la seu del mercat més gran sinó també pel control dels fluxos de tributs des de cada aljama de la regió. La majoria de la població andalusina es dedicava a l'agricultura tant a la ciutat com al camp.

4.4. L'agricultura

L'agricultura andalusina (com la mudèjar i morisca posterior) tindrà a la major part del territori valencià un fort caràcter de subsistència, basat en els conreus intensius de regadiu, amb una forta inversió de mà d'obra i treball, familiar i comunal.

Els conreus de secà eren preferentment arboris i dedicats a la comercialització i l'obtenció de rendes en moneda (oliveres, figueres, vinyes, garrofers...), però també eren de cereals amb guaret: blat per a consum humà i d'ordi i civada farratgers. Apareixen concentrats als fons de valls i parts baixes dels aiguavessants. Els abancalaments que escalen les serres, i que tantes vegades s'han associat als "moros", es donaran més tard al s. XV i XVI amb l'augment del poblament i la població mudèjars, i sobretot des de finals del XVIII, amb la pressió demogràfica i la nova agricultura comercial.

S'aprofitaven al màxim els recursos hídrics, preferentment per a regadius de diversos tipus: Per derivació de corrents d'aigua (aigua cavallera) que van des d'àmplies xarxes de séquies dels grans rius, per mitjà d'assuts i, més rarament, per rodes hidràuliques, als molt més menuts i abundants regs de barrancs. També s'aprofitaven les aigües de

Fig. 2. Hortes abancalades d'origen andalusí. Banyalbufar, Mallorca

fonts (com a sa Font Grossa de Tàrbena o la font de l'alqueria d'Uixola a Pego) i les aigües subterrànies per mitjà de caves o alcavons (*qânats* com els de Petrer, Crevillent o Borró-Alfauir), i sènies (com a Benumeia i Favara a Pego, o segurament a l'horta de Daniya).

En el regadiu trobem la base de l'alimentació andalusina: la melca (*Sorghum vulgare*, que a la documentació del XIII apareix com "panís"); més productiva que el blat (que cultivaven en secà), més fàcil de batre i moldre a casa, i més fàcil de convertir en els pans plans i coques que consumien. Tenien a més una melca farratgera (dita "dacsà"), per alimentar els animals de tir i sols secundàriament per a l'alimentació humana. Els cultius d'hortalisses (cebes, albergínies, cols, carxofes, guixes, faves, cigrons, lentilles, pésols, melons de tot l'any i d'Alger...) i verdures (bledes, espinacs, penques...) en aquestes hortes es fan en rotació contínua amb els cereals, sense guarets, de manera que la productivitat per unitat de producció és altíssima per a l'època. A l'horta es concentren tots els adobs disponibles (fems domèstics i animals) i totes les cures possibles. La necessitat d'estar sempre a prop de les hortes esparses explica la dispersió de l'hàbitat i la seua disposició, sempre per damunt de la séquia mare i entre l'horta i muntanya on es fa llenya i pastura la dula de les cabres, mentre que la de les ovelles ho faria als guarets de les parts planes dedicades als secans.

5. Els mudèjars

5.1. La conquesta jaumina

Cal explicar la conquesta per a entendre les circumstàncies que dugueren a la formació d'una comunitat mudèjar valenciana coherent amb les restes de la població andalusina, cosa que no passà ni a l'ocupació castellana de l'Andalusia occidental ni a l'Algarve portugués on els musulmans quedaren minoritaris i dispersos.

Després de la desmembració de l'imperi almohade vingué el caos, la *fitna*, i la independència dels poders regionals, la Cora de Tudmir és governada per un membre de l'antiga i prestigiosa família saragossana dels Ibn Hud. A la Cora de València, s'independitza el darrer governador almohade, Abu Zayd, el qual sembla tenir uns forts vincles familiars a la zona de Sogorb-Xèrica, que mantindrà quan el 1229 Zayyân ibn Mardanis, el seu governador d'Onda i descendent del rei Llop, el taifa prealmohade de Múrcia i València, li arrabasse la capital València. Llavors la zona de les Muntanyes amb Xàtiva i Dénia, sempre oscil·lant entre Múrcia i València, i representades pels seus *ra'is* o governadors militars i civils, reconegué la sobirania murciana d'Ibn Hud, garant de l'estabilitat davant del caos i la guerra civil.

Mentre açò passava, el rei Jaume I prenia a l'assalt l'illa de Mallorca, per tal d'eixugar ràpidament els seus deutes immensos, apaivagar la fam de botí i conquesta dels seus barons, i acontentar la ciutat i el bisbat de Barcelona (puntals en la seua lluita contra l'alta noblesa). La majoria dels andalusins mallorquins foren esclavitzats i venuts arreu de la mediterrània. Cosa que no tranquil·litzaria gaire els andalusins de la terra de València, però no els ajudà a unir-se. Molt després Eivissa i Menorca acabaren igual. De manera que al s. XIV a penes si hi quedava algun musulmà esclavitzat.

Per què a València no ocorregué el mateix? Per què hi hagué una continuïtat, almenys parcial, de la població? Per què hi restà una massa camperola indígena segregada i explotada? Quin és el perquè del mudejarisme valencià?

Primer que res perquè la urgència dels deutes reials havia cessat. Després perquè a València Jaume I es veié forçat a pactar la rendició i la autonomia de les aljames (les autèntiques unitats polítiques en absència d'un Estat real, cosa que a Mallorca tampoc passava) per dues circumstàncies que les afavorien: la primera, la competència de Castella i l'amenaça de les aljames de retre's a ella i no a ell. Açò ho demostra que tant la Vall d'Aiora, castellana fins el 1281, com el nord del regne de Múrcia: Oriola, Elx, Alacant conservaren també la població andalusina. La segona raó, i principal, la força militar defensiva de les aljames, basada en el caràcter de milicians dels seus hòmens armats amb potents "ballestes de dos peus" que travessaven qualsevol cota de malla o lloriga del moment, i més quan es disparava en defensa de les abundantíssimes fortificacions, impossibles de prendre "mentre menjar haguessen". En tot Mallorca sols hi ha tres *husun* o castells de roca, a més de les defenses de la medina Mayurqa, per contra al territori valencià n'hi ha unes dues-centes fortificacions conegudes a més d'infinat de torres ara perdudes. I encara se'n feien més; així a les Muntanyes de València moltes fortificacions, dites adés almohades, han resultat ser bastides per les aljames al segon quart del s. XIII, mentre esperaven l'escomesa, com el *hisn Baguh* (castell d'Ambra a Pego) i les torres d'Almudaina o la Casota de la Vall de Laguar.

En contra del que diu Jaume I i del mite estés entre els valencians actuals (creat durant segles, per mala consciència i per sentir-se arrelats), la conquesta jaumina fou llarga, complicada i violenta. El 1225 el rei inexpert s'estrella davant de Peníscola. El 1232 pacta amb Abu Zayd per a atacar ben prompte (corre pressa perquè els nobles se li avancen i Castella està a l'aguait) i aprofitar el caos imperant i l'absència d'un estat que organitze la defensa i li opose tropes professionals. Per això no hi haurà cap batalla campal llevat de la d'Anisha (el Puig). Per això ataca directament Borriana (des de la posició facilitada per Abu Zayd al Palància) ignorant les aljames i castells de més al nord que pacten a poc a poc les condicions de la seua anada cap al sud (l'única aljama-moreria important que hi quedarà fins el 1609 serà la que els templers crearan davall del seu castell d'Alcalà de Xivert). I precisament a Borriana, aquella medina "que no és major d'un corral", ensopega amb la resistència de l'aljama, no de l'Estat, que el tindrà maleint, perdent temps i diners, fins acceptar el 1233 unes condicions d'eixida favorables als indígenes.

La serra d'Eslida-Espadà trigarà nou anys encara a capitular i mantindrà l'autonomia. La negociació amb Zayyan després de la batalla d'Anisha, li donà València i el nord del Xúquer, i comportà la primera expulsió i exili dels indígenes andalusins, bàsicament els habitants de les medines i de l'Horta: el rei parla de 30,000 persones que isqueren de València cap a Cullera i d'ací cap a les Muntanyes, cap a Múrcia i Granada, i cap al Magrib (8.000 famílies a Tunis, aliat fins el moment de Zayyan; i 8.000 famílies més de València, Xàtiva i Alzira al Marroc). El pla de Jaume I és buidar immediatament les ciutats i les hortes principals, per tal de desvertebrar la societat urbana andalusina tot eliminant les institucions, els quadres administratius i les elits militars. Sobretot s'exiliaren les capes altes i mitjanes: mercaders, artesans, artistes, grans propietaris, intel·lectuals, militars, grans terratinents ara desposseïts...

Des del 1239 al sud del Xúquer, cau Cullera. El 1242 Alzira, abandonada pel *ra'is* (un cosí de Zayyân), capitula per decisió dels vells de l'aljama, però el pacte no es respecta i comença l'expulsió dels andalusins. Xàtiva es rendeix el 1244 per pacte amb el *ra'is* de la família dels Banu Isa que aconsegueix la seua autonomia als territoris de l'aljama de Montesa. A Dénia, que degué ser presa per setge per en Carròs el mateix any, la gran medina amb els seus ravals és despoblada totalment, ràpida i violenta, així com la seua horta que de fet, desaparegué i ens és ara desconeguda. El destí fou per a molts la fugida a Granada, l'únic supervivent de la debacle andalusina. Però molts llauradors i camperols de la plana de Dénia foren acollits a les aljames de les valls que s'organitzaren en la seua defensa al voltant del wazîr Abû 'Abd Allâh ben Hudayl, conegut com Al-Azraq, el qual mantingué l'estructura militar (els alcaids i les escasses tropes professionals), coordinà l'acció de les aljames per a defensar, fortificar i proveir els huit castells que controla contra les cavalcades cristianes, i també, molt important, negocià amb el futur Alfons X de Castella per a frenar l'avanç franc. D'ací que calgués el Pacte del Pouet del 1245 entre al-Azraq i l'infant Alfons, que per als catalanoaragonesos significava bàsicament el vassallatge del visir andalusí.

5.2. La resistència mudèjar

El 1247 al-Azraq dirigirà una gran revolta dels mudèjars valencians que abastarà l'any següent quasi totes les aljames autònomes del nou regne: la serra d'Espadà, la Vall d'Uixó, Bunyol, Cortes i Tous, el territori dels Banu Isa de Montesa i la Costera, l'aljama d'Alfàndec (ara la Valldigna), Beniopa i les aljames de la zona de les Muntanyes. L'origen foren els abusos dels cavallers i peons desmobilitzats contra els mudèjars, i l'incompliment reiterat dels pactes.

El resultat fou, curiosament, l'expulsió en massa el 1248 dels mudèjars de les aljames no revoltades, les més indefenses i de terres més obertes i fèrtils (unes 100,000 persones passaren per Villena majoritàriament cap a Granada), ja que el rei entengué la fragilitat del seu domini i que l'única solució era l'arribada de camperols-soldats i de famílies de colons que controlaren el territori. Per contra, les aljames revoltades, atrinxerades a les seues serres i castells de roca, renovaren al cap de 10 anys de resistència i lluita els pactes anteriors i continuaren amb l'autonomia (encara que no per a sempre). Després d'açò queda dibuixat el mapa del mudejarisme valencià: les planes fluvials i litorals restaven buides i foren colonitzades majoritàriament per catalans, mentre que les aljames formaven bosses de població als interiors muntanyosos (menys al nord) i a les valls altes i mitjanes dels rius Millars, Palància, Túria i Xúquer.

Com hem dit, el 1281 s'incorporà, en perdre'l Castella, el nucli mudèjar de la Vall d'Aiora, i amb Jaume II, els grans nuclis mudèjars del nord del regne castellà de Múrcia: la vall del Vinalopó i el Baix Segura. Després de la desfeta mudèjar del 1258, se succeïren noves insurreccions, el 1266 coincidint amb la guerra amb Múrcia, i la darrera revolta el 1276.

Amb cada derrota hi hagué deportacions i reassentaments dels musulmans a llocs més inhòspits per tal de permetre la colonització cristiana. Fins el primer terç del s. XIV es fundaren noves pobles i viles a llocs fèrtils i estratègics que aïllaven més a les aljames.

En acabant el 1277 la conquesta militar del regne de València, l'entesa amb Castella i el control territorial per la minoria cristiana, ja permetien plantejar l'expulsió total dels mudèjars, com era la intenció del moribund Jaume I. Però mai no es dugué a terme ja que les aljames autònomes (que mantingueren la propietat plena de les terres) foren un bon negoci pels reis i els senyors, perquè les famílies mudèjars pagaven el doble o més de rendes que no les cristianes. A més per la gestió mudèjar de la producció, organitzada en llinatges i aljames, treia rendiments altíssims allà on difícilment subsistirien les encara escasses famílies cristianes. Una volta vençuts, expropiats i empobrits, els habitants de les viles els explotaren a plaer com a mà d'obra barata (d'ací la comparació amb les reserves indígenes i amb els bantustans sudafricans).

5.3. Aljames de nova creació

En un principi hi hagué aljames, sobretot al reialenc, que mantingueren la propietat dels mitjans de producció, bàsicament la terra, però també el sistema d'imposts d'origen andalusí (l'alfarda i l'almagram-delme). Serien les aljames autònomes, moltes de les quals restaren fins el 1609 i foren el nucli dels moriscs "recalcitrants", que no cediren en les seues pautes culturals ni amb la conversió: tipus de família, d'herències, propietat del llinatge, etc.

Emperò, amb els anys, pels reassentaments, emigracions, endeutaments i per l'empitjorament en les condicions d'explotació a què foren sotmesos pels seus senyors (al llarg del s. XV moltes aljames passaran a ser senyorials, com la de Tàrbena, comprada pels Bou), la majoria dels mudèjars deixaran de ser propietaris plens de les seues terres. Passaran a tenir-les, com molts valencians, en propietat compartida amb els senyors feudals, com a emfiteutes. Amb l'emfiteusi, que no s'ha de confondre amb un arrendament, tenien en propietat el domini útil i pagaven anualment al senyor una part de la collita o un cens en diners en concepte de cànon o renda senyorial.

Sabem d'alguns exemples de comunitats novament afincades. El 1256 els mudèjars de Bocarent, expulsats per a fer-hi la vila, repoblaren l'alqueria d'Ibi, abandonada pels seus habitants, fugits davant d'un atac dels colons alcoians que els volien esclavitzar. El 1258 els hospitalers s'enduen els mudèjars de Sueca a l'Aldea a les terres de l'Ebre, on restaran fins el 1609. El 1267 els templers s'enduen 30 mudèjars de les Muntanyes a poblar la comanda de Villeda a prop de Terol. El 1274 Sibil·la de Saga veu la necessitat de buscar colons musulmans per a les terres de Tàrbena.

A Pego per la impossibilitat de trobar prou colons cristians, s'assentaren 50 famílies mudèjars a la alqueria-moreria de Favara i potser unes altres tantes a la posterior d'Atzaneta la Vella. Als mudèjars assentats de nou, i sobretot als de les alqueries devora les viles valencianes, se'ls donà parcel·les molt menudes (1 jovada, la sisena part que a un llaurador pobre i la desena que a un mitjà, a voltes menys encara) amb què a penes subsistien i que els forçaven a llogar-se a qualsevol preu. La majoria dels expulsats que no s'exiliaren del regne es reassentaren a zones muntanyenques on formaren noves aljames rurals, p. ex. cap al 1280 part dels mudèjars de l'alqueria d'Uixola foren reassentats a Garx per tal de deixar lloc a la nova vila de Pego. I no és un cas aïllat, després de la darrera revolta, l'àrea de la Muntanya des de la Vall de Gallinera a Bèrnia i més avall no para de rebre nous assentaments mudèjars. El mateix passa a la reserva mudèjar de la serra Espadà: Alcúdia, Alfara, Benitandús, Benialí d'Aín es funden llavors. La densificació de l'hàbitat animà l'artigament i abancalament d'aiguavessants per a nous cultius de secà més al gust feudal: blat, ordi, oliveres i garrofers.

D'ençà la conquesta abundaren els mudèjars que, desposseïts de qualsevol propietat, fugits i separats de les seues aljames i llinatges, malvisqueren treballant a jornal o com a parcers per als valencians de les viles i per als amos de les granges o tinences més grans, "cavalleries" de 10 o més jovades. Aquests foren els eixarics o "moros mitgers", l'escaló més baix del mudejarisme, poc per damunt dels esclaus. Amb el temps, la superpoblació de les àrees muntanyoses féu que alguns fills hagueren d'anar-se'n per a buscar faena com a eixarics. Al s. XV reviscolà l'eixaricat per la fundació a molts altres llocs, fins i tot a àrees d'horta abans buides de mudèjars, de petites granges agrícoles (dites també alqueries) propietat de propietaris urbans absentistes i treballades per mudèjars que hi vivien però sense cap dret a la terra que conreaven en règim de parceria o mitgeria. Partien així fruits amb l'amo, amb qui solien endeutar-se, ja que li devien diners per les llavors, ferramentes, animals, etc. La marginalitat en què vivien explica que sovintegen les denúncies als alfaquís per beure vi a la taverna (sempre propietat d'un cristià). Recorda a tants grups indígenes...

A banda trobem les aljames urbanes o moreries, totes nascudes de nou per decisió reial, sobretot les principals: les de València, Alzira, Castelló, Onda, Xàtiva, Cocentaina, Elx i Oriola. No sols tenien agricultors sinó també un potent artesanat, que formava una llei de classe mitjana, d'on s'extraïen els alfaquís i els representants d'aquestes aljames davant de la corona. Se n'extreïen rendes ben importants només fos amb el besant o impost per als no cristians, o amb les regalies i cànon senyorials.

5.4. El govern de les aljames mudèjars

L'aljama com a institució continuarà existint i de fet serà com els nous senyors enquadraran els indígenes per a les seues relacions, com ja es feu amb les minories protegides durant el domini islàmic. L'aljama serà per als mudèjars el que la universitat o municipi per als cristians valencians, però en ella es basarà una autonomia religiosa, i en conseqüència civil i legislativa que els permet continuar sent musulmans sota un govern cristià i acceptar aquesta submissió, que no obstant els mantenia separats de la societat cristiana. Com s'ha dit adés, hi ha diversos tipus d'aljames: autònomes rurals d'origen andalusí, i de nova creació, rurals i urbanes. Totes tenien un govern semblant.

Quan encara hi havia restes recents del passat andalusí, les aljames autònomes es governaven pel *qaid* o *alcaid* (originalment el militar professional posat a sou pel sultà per a guardar el castell i l'aljama), sovint aquest soldat arrelava a l'aljama casant-s'hi, com alguns *alcaids* seguidors d'al-Azraq. Les aljames més urbanes que no foren totalment despoblades, es governaven per un *qâdi* o jutge de caràcter civil, originalment un jurista de prestigi designat pel sultà. Amb el temps aquests títols i personatges desapareixen, per mort o per expulsió o per emigració voluntària.

Al regne de València les reclamacions judicials i els juís més importants de les aljames es centralitzaren en uns juristes musulmans designats o almenys confirmats pel rei, el qual els pagava un sou tret de les rendes locals. A la sotsgovernació "dellà Xúquer" la màxima autoritat islàmica el *qadi* de la moreria de Xàtiva, ajudat a l'àrea de la Muntanya pel *qadi* de la moreria de Cocentaina. En aquestes aljames urbanes hi haurà també altres càrrecs com el *salmedina* (*sahib al-madina*), responsable de l'ordre públic, i el *mostasaf* (*muhtasib*), encarregat del control del comerç, dels béns públics i de la higiene. A més hi trobaríem *escrivans* i *notaris* (*sahib al-wata'ik*), que actuarien com a fedataris públics per a redactar contractes i testaments.

A la gran majoria de les aljames, però, la màxima autoritat era l'alamí (*al-amîn*, home de confiança) el qual era el representant designat del senyor feudal (sia el rei o un altre), que es feia responsable de la recaptació d'imposts. Fet i fet és un càrrec paral·lel al del batle a les viles valencianes, i com aquest també devia actuar com a cap del consell dels caps de família, dels notables o vells com tradueixen al català l'àrab *shuyukh*. Els senyors i en general la societat cristiana dominant creà una petita elit, submissa i corrupta, amb l'atorgament d'aquests càrrecs, que els garantia rendes i prebendes, alhora que feia sospitosos davant dels seus correligionaris dels quals s'aprofitaven.

Tanmateix la figura més influent a la comunitat, qui garanteix la pertinença de l'aljama a l'Islam és l'alfaquí (*faqih*). És l'expert coneixedor del text alcorànic que ensenyarà als menuts i interpretarà per a tots, és qui domina la llei islàmica (la sunna i la xaria), qui fa de jutge de pau i oficia els principals rituals islàmics. A més com a guardià de la mesquita, cobrarà el zakat o almoïna i controlarà els béns comunals de l'aljama (el *makhzan* o magzén dels texts catalans), molt importants per a la subsistència del grup i de les famílies i dels més pobres.

5.5. L'economia mudèjar

El domini polític dels valencians sobre els mudèjars és sobretot un domini econòmic del senyor i de les viles cristianes sobre les aljames. Les viles valencianes s'erigeixen en centres econòmics de les comarques mudèjars ja que, llevat d'algunes aljames urbanes o semiurbanes, l'artesanat i el comerç hi queda centralitzat. A Pego ja hi ha mercat el 1280 quan la vila encara ni existia. A les viles duen a vendre els excedents agrícoles i s'hi lloguen a fi d'obtenir moneda, per a comprar-hi i per a pagar els tributs i rendes.

A banda de l'artesanat urbà mudèjar (tintorers, teixidors, pelaires, terrissers, obrers, etc.), la majoria dels mudèjars seran camperols i continuaran amb la seua activitat agropecuària. A més guanyaven diners amb la tragineria o llogant-se en les tasques agrícoles com la sega i les collites a les viles cristianes o com la safra de la canyamel, conreu que durant el s. XV i XVI s'escamparà pel litoral valencià des de la Plana fins a la Marina Alta, i que no sobreviurà a la seua expulsió. Els canvis en l'agricultura mudèjar vindran per la desmesurada pressió fiscal, que els farà produir més i més productes comercialitzables i monetaritzables com ara els cereals preferits pels cristians (ordi i blat), les garrofes, l'oli, el vi (sobretot), les panses (*atzebib*) o les figues seques. També es potenciarà entre els mudèjars la cria "en mitgeria" de grans rabetes d'ovelles i moltons, sobretot per la llana, molt demandada pel mercat feudal i també per la carn, preferida pels colons cristians en perjuí de les cabres, més preuades pels mudèjars. Però, el ramat oví es veia limitat per l'ecosistema muntanyós de moltes aljames. Amb els diners obtinguts pagaran les rendes de les terres que tinguen com a mitgers o com a emfiteutes, que podien ser la desena part de la collita en secà i fins la tercera part en el regadiu. També les regalies senyorials com els forns, molins, banys públics, botigues i pastures. A més havien de pagar anualment en moneda, el besant o impost que pagaven per cap o per casa a la corona o al seu senyor pel fet de no ser cristians.

5.6. Una coexistència intolerant: la segregació

Les relacions de veïnatge devien d'existir sobretot a les viles i ciutats de població mixta, on tanmateix la separació era ben real, física, amb muralles i portals que aïllaven les moreries com es feia amb els calls o jueries. La separació era imposada per la llei,

ja que l'Església i l'Islam prevenien sobre els perills de la convivència entre religions. Els mudèjars eren foragitats amb el "seny del lladre" quan tancaven les portes de les viles emmurallades. Les expressions públiques de la fe islàmica com la invocació de Mahoma o la crida del muetzí a l'oració seran vedades; amb major efectivitat, és clar, a les zones més valencianes. La separació dels habitatges es complementa amb l'ús obligatori d'uns vestits "a la morisca", turbants o talls de cabells distintius, perquè eren indistingibles físicament dels valencians. El mateix havien fet els intolerants almoràvits i almohades amb els mossàrabs uns segles abans.

Després de la desfeta de les aljames el 1277, els mudèjars foren vists com una perillosa quinta columna dels seus correligionaris, que a l'època i més per al món musulmà és dir connacionals. Primer, del proper Regne de Granada que ratziava a plaer (per mar i des de la Múrcia castellana) la Muntanya de València: el 1304 assalts a la Vila Joiosa, a Xàbia, a l'horta d'Alacant, Alcoi i Cocentina, es repetiren al 1308, i obligaren a Jaume II a assetjar Almeria. I després i des de ben aïna (ja al 1380) dels corsaris barbarescs, que atacaven la navegació comercial i les poblacions costaneres pel botí i pel rescat o venda dels captius. Açò s'uní a la crisi de subsistència pròpia del moment que els feu competir amb els cristians pobres, i a les pestes, vistes com a càstig diví o com enverinaments. I el mudèjar (com el jueu) es convertí en boc expiatori: saqueig de la rica moreria de Xàtiva el 1386, intents contra la moreria de València i aldarulls contra les de Morvedre, Xàtiva o Elx el 1391 o els atacs del 1397 a diverses moreries i a les aljames rurals de la vall del Millars i de la serra d'Espadà. A "l'avalot del Corpus", i al crit de "Facen-se cristians los moros, o muiren!", fou saquejada i quasi anihilada la moreria de València. Els assalts enviaren els fugitius cap a les aljames més segures de la Muntanya, on uns s'assentaven i des d'on uns altres passaven al Regne de Granada i al Magrib, aprofitant les cales més amagades per a embarcar.

Per tot açò, cap al s. XV els cristians ja els sobrepassaven en nombre, encara que quan el bateig forçós encara eren un terç de la població regnícola.

6. Bibliografia

AADD (2009) *Els moriscs de la Marina Alta. 400 anys de l'expulsió*. Mancomunitat Cultural de la Marina Alta.

AADD (1999) *Historia de la Marina Alta*. Prensa Alicantina S.A. - Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta.

AADD (1992) *La cerámica de Daniya -Dénia-. Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XVIII*. Ajuntament de Dénia – Ministerio de Cultura, València.

AADD (2009) *Restauración de la torre de Almudaina*, Diputació d'Alacant.

AZUAR, R. (1989) *Denia islàmica, Arqueología y poblamiento*. Diputació d'Alacant.

BAZZANA, A. (1992) *Maisons d'Al-Andalus, Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, 2 vols. Casa de Velázquez, Madrid.

BAZZANA, A.; CRESSIER, P.; GUICHARD, P. (1988) *Les châteaux ruraux d'al-Andalus. Histoire et archéologie du sud-est de l'Espagne*. Casa de Velázquez, Madrid.

GUINOT, E.; TORRÓ, J.; MARTÍ, J. (2004) *Carta de poblament de Pego, 1279*, Ajuntament de Pego.

MIRA, J. F. (2009) *Vida i final dels moriscos valencians*. Bromera, Alzira.

MARTÍNEZ GOMIS, M. (2009) “La expulsión de los moriscos de tierras alicantinas” *El Salt* (Diputació d’Alacant) **17**: .

NAYA, F. (2001) “La Casota - Fleix. La Vall de Laguar. Excavació arqueològica de salvament” *Aguaites* (Dénia) **18**: 25-44.

NAYA, F.; GISBERT, J.; RIERA, M.M.; ROSSELLÓ, G.; SOBERATS, N. (2003) “La producción cerámica de la taifa Dénia – Mallorca en el siglo XI: aproximación tipológica”, *Actes du VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée (Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999)*, a cura de Charalambos Bakirtzis, Atenes.

TORRÓ, J. (1990) *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*, Alfons el Magnànim - Institució Valenciana d’Estudis i Investigació, València.

TORRÓ, J. (1992) *La formació d’un espai feudal. Alcoi de 1245 a 1305*. Diputació de València.

TORRÓ, J. (1999) *El naixement d’una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*. Universitat de València.